

Bevat een uitgeschreven strafrechtelijk vonnis alle nodige informatie over de motieven van betrokkenen, aangeklaagden zowel als aanklagers? Sterker nog, kan op basis van een verzameling van zulke veroordelingen een ingrijpende verandering in de mentaliteit van een samenleving of een sociale laag worden beschreven? Een groot deel van de historici die hekserij onderzochten meende van wel. Volgens hen zou de afname van de heksenvervolging het gevolg zijn van een groeiende twijfel omtrent de reële mogelijkheid van een betovering. Men realiseerde zich wel dat een afname van het aantal processen hooguit de mentale ontwikkeling van een geletterde elite weerspiegelde (verg. Mandrou 1968: 562-563). Maar dat vormde geen belemmering om toch telkens weer als temporale begrenzing voor het onderzoek 'de laatste brandstapels' te kiezen (vergelijk de titel van Muchembled en Desmons 1981).

Zolang als historici er genoeg mee namen de heksenprocessen te beschrijven als het resultaat van een dom en blind bijgeloof, waar de eigen verlichte tijd gelukkig geheel vrij van zou zijn, kon dat misschien nog wel. Deze zelfgenoegzame houding vindt men vooral in de vorige eeuw. Zo gaf Jacobus Scheltema zijn *Geschiedenis der heksenprocessen* de ondertitel *eene bijdrage tot den roem des vaderlands*. In dat vaderland waren naar zijn mening veel minder heksen verbrand dan elders, men was hier later met die praktijk begonnen en men was er eerder mee opgehouden. Hier moest men dus wel veel verlichter zijn geweest dan in andere landen (Scheltema 1828; verg. De Blécourt 1986: 2-5).

In de loop van deze eeuw zijn historici zich er wel in toenemende mate van bewust geworden dat een etikettering van het verschijnsel toverij als 'bijgeloof' een anachronisme is. Onder invloed van de publikaties van antropologen proberen zij tegenwoordig een connectie te leggen tussen hekserij en andere contemporaine karakteristieke eigenschappen van een samenleving. Een groei of juist een afname van de angst voor betovering, de oververtegenwoordiging van vrouwen onder de van toverij verdachte personen en andere aspecten van de Europese hekserij worden steeds vaker gezien als het gevolg van andere maatschappelijke ontwikkelingen. In dat licht bezien is het echter merkwaardig dat zij de strafrechtelijke archieven blijven gebruiken als voornaamste of zelfs als

enige bron.¹ Vanuit de gegevens die zij daar aantreffen extrapoleren zij naar toverij in het algemeen. Zij geloven dus dat de opmerkingen die in de rechtszaal over dat onderwerp werden gemaakt gelijk waren aan wat er buiten die ruimte over toverij werd gezegd en gedacht. Wat betreft de geletterde milieus kan men dan nog aanvullende informatie vinden bij bijvoorbeeld juristen of theologen. Maar voor de opvattingen van andere groepen blijft men schijnbaar aangewezzen op de tekst van vonnissen en verhoren.

Van de antropologen hadden zij kunnen leren dat een eerste beschuldiging van toverij lang niet altijd in de formele sfeer van een rechtszaal werd uitgesproken. Zo'n verdenking werd meestal verwoord in het verloop van een ruzie of een roddelcampagne, in ieder geval in een zeer informele sfeer. Wie een uitspraak wil doen over toverij in het algemeen mag zich dus zeker niet alleen baseren op strafrechtelijke bronnen. Alleen daarom al niet omdat hij mag aannemen dat lang niet alle kwade vermoedens resulteerden in een proces-verbaal. Andere bronnen kunnen juist over die informele verdachtmakingen informatie bevatten. Historici moeten dus zoeken naar deze bronnen, die een breder blikveld kunnen verschaffen. Het is overigens minstens zo merkwaardig dat nogal wat antropologen de resultaten van hun werk vergelijken met die van historici zonder kritiek te uiten op de aard en inhoud van de door hen gebruikte bronnen.² Dat kan zelfs zo ver gaan dat een onderzoeker van Europese hekserij expliciet een beroep doet op de methoden van antropologen en zich toch voornamelijk richt op de strafrechtelijke archieven (b.v. Macfarlane 1970).

In dit artikel zal geen beschrijving worden gegeven van de manier waarop de angst voor toverij in de loop der tijd is afgenomen of van de omstandigheden waardoor de vrees voor betovering werd veroorzaakt. Hier wordt een poging gedaan de bruikbaarheid van andere bronnen naast de formeel-juridische bij het toverijonderzoek aan te tonen.³ Dat gebeurt aan de hand van één aspect van de historische opvattingen omtrent toverij: de rol van de duivel. Meende men in de Noordelijke Nederlanden dat een betovering alleen met hulp van de duivel kon worden uitgevoerd of niet? Of waren er verschillen aan te wijzen tussen de ideeën die hierover bij de geletterde elite leefden en de opvattingen van andere maatschappelijke groepen?

Een van de eerste onderzoekers die bij hun analyse van hekserijzaken onderscheid willen maken tussen de mening van de elite en die van de rest van de bevolking, is Richard Kieckhefer. Hij meende te kunnen aantonen dat de maatschappelijke bovenlaag er rond 1500 in was geslaagd de visie van het volk⁴ op toverij onherstelbaar te penetreren en te vervangen door haar eigen theorieën. In die geleerde opvattingen speelde de duivel een allesbepalende rol (Kieckhefer 1976: 73-92).

Tegenover Kieckhefers these kan men de opvatting van de Belgische volkskundige Roeck stellen. Deze vergeleek sagen uit de negentiende en twintigste

eeuw uit Vlaanderen met procesteksten uit de zestiende en zeventiende eeuw. In de sagen vond hij geen spoor van een pact tussen toveressen en de duivel en in de gerechtelijke stukken wel. Weliswaar geven de sagen een zeer subjectieve weergave van het verleden en gaan zij als collectieve herinnering hooguit drie of vier generaties terug. Maar, meent Roeck, 'de opbouwelementen van de moderne heksensage wortelen in een ver verwijderd verleden' (Roeck 1981: 164). 'De hedendaagse Vlaamse heksensage is – naar de inhoud – geëvolueerd uit het eeuwenoude tovenaressengeloof. (...) Het demonologisch-scholastisch concept van de satanische anti-kerk was en bleef volksvreemd materiaal' (idem: 168). Met andere woorden: het pact met de duivel was nooit overgenomen door de Vlaamse bevolking. Die was er daarentegen in geslaagd de eigen traditionele visie op de toverij zuiver te bewaren. Roeck heeft in ieder geval meer bronnen gebruikt dan nogal wat historici. Maar of men uit een verzameling verhalen waarvan de oudste pas in het begin van de vorige eeuw werden opgeschreven conclusies mag trekken over een situatie van enkele eeuwen daarvoor staat te bezien.

In dit artikel wordt onderzocht of de connectie tussen toverij en duivel buiten de geletterde milieus wel of niet ingeburgerd raakte in de Noordelijke Nederlanden. In het verlengde daarvan ligt de vraag of men hier het pact met de duivel zag als een reëel uitvoerbare handeling. Alvorens kan worden nagegaan of hier inderdaad sprake was van zo'n '*gesunkenes Kulturgut*' is een globale uitleg nodig over de verschillende visies op toverij uit de vroegmoderne periode.

1. Demonologie

Men mag aannemen dat het geloof in de realiteit van magie van oudsher een rol heeft gespeeld in de Europese cultuur. In de Middeleeuwen werd soms door de overheid en wat vaker door de kerk opgetreden tegen toverpraktijken en waarzeggerij, maar dat gebeurde nooit systematisch en werd ook nooit lang volgehouden (Cohn 1976: 159-163). In de loop van de vijftiende eeuw veranderde dat. In een groeiend aantal gebieden in West-Europa ging vooral de wereldlijke overheid actief op zoek naar heksen en als die werden gevonden kregen zij de vreselijkste straf die men kende, de brandstapel. Deze ontwikkeling begon in de Alpen, met name in de Zwitserse Confederatie. Tegen het jaar 1500 vonden de eerste processen plaats in de Noordelijke Nederlanden, in het hertogdom Gelre (De Waardt en De Blécourt 1987: 18-25).

Een van de redenen waarom toverij vrij plotseling werd gezien als een uitzonderlijk misdrijf was dat er toen een verbinding werd gelegd tussen het succes van magische praktijken en connecties met de duivel. Theologen hadden zich al lang afgevraagd hoe het mogelijk was dat mensen, die immers natuurlijke wezens zijn, erin konden slagen andere mensen te schaden met behulp van toverij, dus met onnatuurlijke middelen. Vooral de aristoteliaanse godgeleerden meenden

dat dit alleen mogelijk was met hulp van de duivel. Een hulp die vast niet voor niets gegeven werd. Alleen als een heks zich met lichaam en ziel aan de Vorst der Duisternis overgaf, een pact met hem sloot en seksuele betrekking met hem onderhield was de duivel bereid mee te werken (Kieckhefer 1976: 81-88). Het is zeker niet zo dat alle theologen in de Lage Landen deze demonologie onverkort aanhingen (Gielis 1987). Maar overal waar deze nieuwe theorie aan invloed won namen de mogelijkheden om dit delict te vervolgen evenredig toe. Toveressen werden dan niet alleen meer beschuldigd van een betovering of *maleficium*, zoals het door de geleerden werd genoemd, maar van het ergste wat men zich voor kon stellen: van geloofsafval en een verbond met het absolute kwaad. Wanneer de overheid bereid was in te gaan op aanklachten wegen *maleficium* kon het erop volgende proces zich ontwikkelen tot een vervolging wegens *diabolisme*. Een vrouw die na een aanklacht door haar burens wegen het betoveren van de karnton werd opgepakt kon dan, desnoods met behulp van de pijnbank, ertoe worden gebracht zowel het *maleficium* als het pact te bekennen. Beide elementen kwamen dan in de uiteindelijke veroordeling tegelijkertijd voor. Opvattingen van de rechters en (gedeelten van) de getuigenverklaringen en eventueel ook nog de adviezen van geconsulteerde juristen en theologen liepen door elkaar.

In een brief die in 1528 door het gerecht van Heusden aan de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaard werd geschreven is deze vermenging al herkenbaar (Van Hasselt 1807: 483-486). In dat jaar zat in Heusden een vrouw gevangen genaamd Goedert van Brynen. Zij had bekend bij Drunen contact te hebben gehad met een duivel die Kransken heette. Verder had zij verschillende koeien en een paard doodgetoverd, het vet van koeien genomen, de jonkvrouw van Onsenoort door Kransken van een brug laten gooien en enkele kluizenaars te Vlijmen betoverd. Een en ander had zij gedaan met de 'substantien' die zij van de duivel had gekregen. *Maleficium* en *diabolisme* gingen hier dus samen. Daar kwam nog bij dat Goedert andere vrouwen kende die ook konden toveren en zich aan de duivel hadden overgegeven. Zij had die gezien tijdens de dans met Kransken; het idee van de sabbat speelde dus eveneens mee. Dat was ook de reden dat deze brief werd verstuurd. Goedert had namelijk de namen genoemd van vrouwen uit Driel en Zaltbommel. In de laatstgenoemde plaats zat al een vrouw gevangen. Wie zulke dingen bekende had niet veel kans het er levend van af te brengen. Hoewel de afloop van Goederts proces niet meer valt te achterhalen is de kans dat zij het heeft overleefd dan ook niet groot. De vrouw te Zaltbommel stierf in de gevangenis nadat de duivel haar de nek had gebroken (De Waardt en De Blécourt 1987: 23).

Als er geen rekening werd gehouden met een rol van de Satan, had de verdachte een betere kans. Zo werd Geertgen Henricxdochter van Hardinxveld in 1564 vrijgesproken. Zij was wel van *maleficium* maar niet van een pact beschul-

digd. Verschillende getuigen waren te Gorinchem bereid te zweren dat Geertgen hen of hun eigendommen had betoverd. Omdat de verdachte bleef ontkennen wilden de schepenen haar laten folteren. Maar het Hof van Holland vond de verdenkingen daarvoor niet sterk genoeg, want het vernietigde de uitspraak van de Gorinchemse schepenbank.⁵ Heel anders verging het Volckgen Harmans in hetzelfde jaar te Amsterdam. Zij werd wel gepijnigd en bekende toen vlot het pact. Omdat zij met hulp van de duivel had getoverd werd zij tot de brandstapel veroordeeld (Spaans 1987: 76). Het verloop van een proces kon dus in sterke mate afhangen van de manier waarop de rechters een delict interpreteerden. De tortuur kon er immers voor zorgen dat een bekentenis inhield wat zij wilden horen.

Openbare terechtstellingen zullen veel indruk hebben gemaakt. Een executie door het vuur was op zich niet zo bijzonder, ook ketters, sodomieten en brandstichters konden die straf opgelegd krijgen. Maar bij een terechtstelling werden altijd de euveldeaden van de misdadiger bekendgemaakt, 'anderen ter exempel' zoals er dan werd bijgezegd. Een toveres had buitengewoon afschuwelijke misdaden begaan. Zij was zonder dat haar burens en bekenden dat geweten hadden jaren lang heimelijk op hun ondergang uitgeweest. Zij was de belichaming van een kwaad dat toesloeg zonder zich te bekommeren om de mogelijke slachtoffers. In de Noordelijke Nederlanden hield de overheid weliswaar eerder op met de vervolging en publieke bestraffing van dit delict dan elders. Kettingprocessen, waarbij de bekentenis van de ene verdachte weer de namen opleverde van anderen en uiteindelijk tientallen slachtoffers konden vallen, hebben zich hier niet voorgedaan. Maar ook kleinschalige processen konden een diepe indruk maken. Een met zoveel nadruk gegeven exempel konden de getuigen zich ook jaren later nog terdege herinneren. Zo wist in 1651 te Schiedam een toen tachtigjarige man nog heel goed dat hij daar zestig jaar tevoren met een grote menigte belangstellenden aanwezig was geweest toen het lichaam werd verbrand van een toveres die in de gevangenis zelfmoord had gepleegd. Het was zo druk geweest dat hij om beter te kunnen zien op een stijl van de galg was geklommen.⁶ En deze verbranding was bepaald niet de enige die men in Schiedam had kunnen meemaken. In 1585 waren daar vijf vrouwen verbrand nadat in 1556 drie anderen dat lot al hadden ondergaan. In 1591 werden daar nog eens vier vrouwen door de baljuw verdacht van een pact, zonder dat dat overigens nog tot verdere executies leidde.⁷ De hele bevolking van Schiedam moet hebben geweten wat er was gebeurd en waarom deze straffen werden opgelegd. In andere steden waar doodvonnissen waren uitgevoerd zal dat niet anders geweest zijn.

Het is voorstelbaar dat de inwoners van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden onder de indruk van deze opzienbarende rechtszaken dat beeld van de duivel en van het met hem gesloten pact hebben overgenomen. Niemand zou dan sindsdien aan toverij hebben kunnen denken zonder ogenblikkelijk een

verband te leggen met de macht van de duivel zoals Kieckhefer dat veronderstelt. Deze ontwikkeling zou zich dan alleen maar hebben kunnen versterken in de zestiende eeuw. Volgens Muchembled werd de brandstapel door de elite en de overheid gezien als een middel 'om alle toeschouwers naar lichaam en ziel te onderwerpen' om zo tot een 'acculturatie van het platteland' te komen (Muchembled 1978b: 27-30). Een plattelandsbevolking die wel blootstond aan een demonologisering van haar wereldbeeld door de clerus, maar van diezelfde clerus te weinig hulp kreeg om de daardoor toenemende angst weg te nemen, zou daarom gestreefd hebben naar een gewelddadige opruiming van alle toeversonen (Delumeau 1978: 375-376).

Zowel in katholieke als in protestantse gebieden zou een intensieve kerstening van het volk door priesters of predikanten gelijk op zijn gegaan met de heksenjachten (Lerner 1981: 157-174, 194-195). Vooral in die gebieden waar de verschillende takken van het christendom tegenover elkaar stonden, op de grens tussen protestantisme en katholicisme, zou de heksenvervolging het hevigst zijn geweest (Trevor-Roper 1969: 70-71; verg. Thomas 1978: 595). De katholieke apologet Rogier meende: 'De heksenwaan kan overigens kwalijk gerekend worden tot die euvels, welke verlichte vromen het katholicisme de rug deden toekeren: het staat immers vast, dat het protestantisme zich in zijn opkomst zeer druk met heksenvervolgingen in liet. In de Noordelijke Nederlanden zijn tussen 1580 en 1597 gemiddeld de meeste heksen ter dood gebracht, d.i. juist in de jaren van de straffe protestantiseringspolitiek' (Rogier 1964: 70). Of alles wel zo vaststaat als Rogier wilde, mag worden betwijfeld. Het cijfermateriaal waarop die zekerheid gestoeld zou moeten zijn ontbreekt nog. Het nodige onderzoek wordt nu pas uitgevoerd.

Was het inderdaad zo dat zulke campagnes van kerstening en acculturatie bij het volk zo'n ingrijpende verandering van het magisch wereldbeeld tot gevolg hadden? Was dat bij voorbeeld zo gegaan in de Republiek waar de concurrentie tussen de aanhangers van de verschillende soorten van christendom zo hevig is geweest? Om een antwoord op deze vragen te verkrijgen dienen bronnen onderzocht te worden uit een periode waarin geen processen meer werden gevoerd.

2. Toverij na het doven van de laatste brandstapel

In de Republiek mag de overheid de vervolging van kwaadaardige toverij dan in het begin van de zeventiende eeuw gestaakt hebben, dat betekende niet dat er onder de bevolking geen verdenkingen meer leefden en geen beschuldigingen meer werden geuit. Ook in de tijd dat er nog wel processen werden gevoerd was de overheid in sterke mate afhankelijk geweest van aangiften vanuit de bevolking. Zonder concrete beschuldigingen en verdachtmakingen kon ook toen zelfs

de meest gedreven schout of amtman weinig beginnen. Voordat zo'n verdenking onder de aandacht van de officier werd gebracht kon zich al een lange geschiedenis van roddel of openlijk geweld hebben afgespeeld tussen de toveres en degenen die haar verdachten (een voorbeeld van zo'n voorgeschiedenis in De Waardt 1987b). Waren zulke beschuldigingen eemaal geuit, dan kon de officier de toveres vastnemen, het gerecht toestemming vragen haar te folteren en na een eventuele bekentenis een doodstraf eisen.

Het volk had weinig formele invloed op deze meer procedurele kant van de zaak, maar kon zich wel degelijk laten gelden. Het liet na het doven van de brandstapels enige malen duidelijk blijken het af te keuren als een toveres werd vrijgelaten. In 1601 was Anna Sturms bij voorbeeld te Arnhem opgepakt op grond van enkele onder ede afgelegde getuigenissen. Zij bleef echter ontkennen, ook tijdens de pijniging. Daarop werd zij vrijgelaten, maar wel uit de stad verbannen wegens haar kwade naam en faam. Op haar weg van het stadhuis naar de stadspoort werd zij door omstanders bekogeld met sneeuwballen, vuiligheid en stenen (De Waardt en De Blécourt 1989).

Negen jaar later liet het Hof van Gelre Alertgen Lamberts uit Doesburg vrij. De vrouw die haar had beschuldigd veroorzaakte daarop een rel en Alertgen werd eerst met slijk nageworpen en vervolgens in een greppel gegooid. Haar kleren werden gescheurd en zijzelf verwond. Ten slotte werden nog de ruiten van haar huis ingegooid. Voor het Hof was dat reden degenen die haar hadden gemolesteerd te vervolgen.⁸ De bevolking was het er dus zeker niet altijd mee eens dat de overheid niet langer strafrechtelijk optrad tegen toveressen. Dat bleek nog eens in 1624 tijdens rellen in Amsterdam naar aanleiding van belastingverhogingen. Op de Nieuwmarkt werd een vrouw die al lang de naam had te kunnen toveren in het water gegooid. Aanvankelijk bleef zij drijven op haar rokken. Enkele omstanders probeerden haar te helpen maar tot twee keer toe verhinderden anderen dat. Ten slotte werd de vrouw zolang ondergehouden dat zij verdronk (Commelin 1693: 1108-1109). De bevolking van het Oostgelderse Braamt was in 1647 zo verbolgen over de weigering van de drost van Bergh om een man en een vrouw die veel koeien en paarden zouden hebben doodgetoverd aan de waterproef te onderwerpen dat zij het echtpaar lynchte (Frijhoff 1984: 399). Mettertijd nam deze vorm van gewelddadigheid weliswaar in ernst en omvang af, maar zoals De Blécourt elders in deze aflevering van dit tijdschrift aantoonde kwam fysieke agressie tegen toveressen tot in deze eeuw in ons land voor.

Nam de overheid in deze gewesten zulke aanklachten niet langer serieus, in naburige gebieden gebeurde dat wel. En de verbindingen waren ook in die tijd goed genoeg om daar hier kennis van te krijgen. Janneken Jans uit Dordrecht zal er een goede reden voor hebben gehad om in 1613 notarieel vast te laten leggen dat haar moeder weliswaar te Keulen samen met veel andere vrouwen was vastgenomen op verdenking van toverij, maar vervolgens wegens gebleken on-

schuld weer was vrijgelaten.⁹ Janneken zal hebben gevreesd dat men haar te Dordrecht scheef aan ging kijken op grond van verdenking die men honderden kilometers daar vandaan tegen haar moeder had gehad.¹⁰ De handelscontacten van de Republiek zullen ervoor hebben gezorgd dat men van hoog tot laag wist van grote vervolgingen elders. In alle lagen van de bevolking zal men dus min of meer bekend zijn geweest met de rol van de duivel, op grond van een nog levende herinnering aan processen die vroeger in eigen land waren voorgekomen of naar aanleiding van berichten uit het buitenland.

Beschuldigingen van toverij waren in de Republiek na de periode van de strafrechtelijke vervolging bepaald geen onbekend fenomeen geworden. Uit het feit dat degenen die werden beschuldigd nog vrij vaak een smaadproces begonnen om zo hun goede naam te herstellen (De Waardt 1987c: 62, 67; De Blécourt en Pereboom 1987: 110-113) kan worden afgeleid dat zo'n beschuldiging nog zeer serieus werd genomen door het volk.

Maar het is opvallend dat de duivel in die beschuldigingen vrijwel geen enkele rol meer speelde. De betichting die in 1632 een zekere Maritge te Alkmaar uitsprak tegen Neel Bouten was dan ook zeer uitzonderlijk. Maritge had namelijk gezegd: 'Gij zijt een kol, een nachtvliegster, gevleugelde duivelshoer, gij hebt mijn kind betoverd'.¹¹ Zij beschuldigde Neel er dus niet alleen van dat die haar kind had ziek gemaakt, maar ook dat zij 's nachts door de lucht vloog en seksuele betrekkingen had met de duivel. Deze laatste beschuldigingen waren duidelijk verwijzingen naar de sabbat en het duivelspact. In de woorden die in 1613 een zekere Alit te Nederhemert werden toegevoegd zat ook een toespeling op geslachtsgemeenschap met de duivel. Alit zou koeien hebben betoverd en men zei dat 'de duivel zijn wil met u gedaan heeft'. Een opmerking uit 1640 tegen een vrouw in Warnsfeld of Wichmond dat 'zij met de snijders vrouw 's nachts op de dans ging' werd gevoeld als een allusie naar de sabbat.¹² Dergelijke aantijgingen waren echter een grote uitzondering. Een beschuldiging van toverij kon in buitengewoon bloemrijke lastertaal worden verpakt. Men weidde dan met graagte uit over de seksuele handelingen van de veronderstelde toveres met allerhande van sterfelijke wezens. Maar de duivel werd dan slechts zelden op zo'n expliciete manier in het spel gebracht als in deze gevallen.

Zelfs in Schiedam, waar toch heel wat vrouwen door de baljuw van het pact waren beschuldigd, kwam de duivelse connotatie in de direct uitgesproken verdenkingen slechts eenmaal voor. In deze stad werd een zogenaamd Certificatieboek bijgehouden. Burgers konden daarin getuigenissen en verklaringen laten vastleggen die rechtskracht kregen omdat zij door de aanwezige schepenen werden gewaarmerkt. Die heren hadden geen invloed op de inhoud van wat te boek werd gesteld. Net als in de daar, maar ook elders, door notarissen opgeschreven verklaringen kan men er beschuldigingen in aantreffen die anders dan in strafrechtelijke bronnen door de overheid niet konden worden beïnvloed. In het

voorjaar van 1591 liet Jannetje Goecoop in het Certificatieboek opschrijven dat Jasper Louris tegen haar had gezegd: 'Hoe bent gij dus mooi, dat gij alzulk een doek met hangende slippy op hebt. Is uw bruidegom gekomen of (ver)wacht gij hem? Gij zeug of gij scheuck (lichtekooi), gij zijt degene die mijn wijf kwelt, daar is niemand anders die mijn wijf kwelt dan gij'.¹³ Jannetje werd er door Jasper van beticht diens vrouw te hebben betoverd, dat is duidelijk. De opmerking over de te verwachten bruidegom, gemaakt tegen een sinds jaar en dag getrouwde vrouw, is alleen te begrijpen als een toespeling op een seksueel contact met de duivel en dus op het pact. Nu liep op dat moment net het proces voor het Hof van Holland tegen enkele Schiedamse vrouwen waarbij de rol van de duivel breed werd uitgemeten. Gezien tegen deze achtergrond is het niet zo vreemd dat het diabolische aspect verder niet voorkwam in de vele informele betichtingen die werden geuit en ik ken er alleen al uit Schiedam uit de zestiende en zeventiende eeuw enkele tientallen.¹⁴

In de praktijken die men toepaste als afweer tegen toverij blijkt ook heel weinig van een bekommernis om demonen. Als waarzeggers werden veroordeeld, en dat bleef wel een gewone rechtspraktijk in de zeventiende eeuw, werd hun meestal ten laste gelegd dat zij met duivelse middelen werkten en dat zij de eenvoudige gelovigen tot verkeerde opvattingen brachten. Maar wanneer hun handelingen worden beschreven, dan blijkt dat zij niet probeerden aan te tonen dat de door hen beschuldigde vrouwen een pact hadden gesloten, zich naar nachtelijke sabbats begaven en seksuele betrekkingen onderhielden met de Boze. Om een enkel voorbeeld te geven: de waarzegger Baert Adriaens Kinneman werd in 1688 veroordeeld omdat hij bezweringen tegen toverij had verkocht aan boeren in de omgeving van Hoorn. Deze magiër kan in een traditie worden geplaatst die teruggaat tot in de tijd waarin op kwaadaardige toverij nog de brandstapel stond. Het toverboekje waarmee hij werkte had hij gekregen van een collega, meester Gerrit van Grootschermer. Maar het was nog veel ouder. Het was al in 1593 geschreven door een zekere Pieter Volckers van Westwoud. In dat laatstgenoemde jaar werden in Holland nog enkele processen tegen toveressen gevoerd. In Kinnemans bezweringen werd de duivel wel genoemd, maar niet in zijn functie van opperheer der toveressen. Evenmin kwamen er verwijzingen naar het pact of andere facetten van de demonologie in voor.¹⁵

Het heeft er dus alle schijn van dat de geleerde theorie over de manier waarop natuurlijke wezens op onnatuurlijke wijze konden schaden nauwelijks indruk heeft gemaakt op het volk. Dat gaat in ieder geval op voor die omstandigheden waarin een persoon door anderen werd beticht. Het lijkt erop dat Kieckhefer geen gelijk heeft. Maar betekent dat dan ook dat het pact 'volksvreemd materiaal' bleef zoals Roeck meent?

3. Het pact

Op 26 augustus 1566 werd Geertgen Jans voor vijftientig jaar uit Rotterdam verbannen. Een lichte straf als wij in aanmerking nemen welke beschuldiging zij tegen zichzelf had ingebracht. Zonder enige dwang had zij tegenover de baljuw verklaard dat zij zich zestien of zeventien jaar tevoren aan de duivel had overgegeven. Die had haar een zalfje gebracht en als zij dat onder haar oksels smeerde vloog zij de schoorsteen uit. Te Zaltbommel had zij verschillende mensen betoverd en aan beesten had zij tarwe gegeven dat de 'vijand' (de duivel) haar had bezorgd. De duivel had haar opgenomen en op de toren van Rotterdam gezet. Als haar iets in de naam van God werd aangeboden had zij dat altijd geweigerd. Enkele vrouwen waren genezen van hun betovering nadat zij hen had gezegend. Kortom, alle bestanddelen van een volledig demonologisch proces waren voorhanden. Dat vond de baljuw blijkbaar ook, want hij eiste tegen haar de brandstapel. Maar omdat de verdachte tijdens de rechtszitting haar bekentenis herriep en stelde dat zij alleen als gevolg van haar 'razerij' dat alles had gezegd, kreeg zij een veel lichtere straf. Dat gebeurde overigens niet wegens toverij maar 'overmits haar leugentaal, variatie en valse accusatie van diverse goede luiden'. Blijkbaar had zij aanvankelijk ook nog anderen als medeplichtig aangewezen (Bezemer 1893).

Voor een veroordeling was zo te zien meer nodig dan alleen een bekentenis. De rechters konden daar blijkbaar nogal sceptisch tegenover staan als er niet ook concrete verdenkingen waren geuit door derden. Zonder zulke harde beschuldigingen voelde de overheid zich, zeker vanaf het moment dat er niet meer werd vervolgd, nogal onzeker wat betreft de behandeling van lieden die onloochenbaar een pact hadden gesloten. Zo nam in 1639 de baljuw van Delfland een zekere Jan Hartman Oosterdagh gevangen. Oosterdagh was afkomstig uit de Pfalz en had als predikant in Oost-Indië gestaan. Nu leidde hij een zwerversbestaan. De baljuw wist heel goed hoe hij landlopers moest behandelen, wat moeilijkheden veroorzaakte was het feit dat de gewezen zielzorger een contract bij zich droeg waarin hij zich voor een som gelds aan de Satan overgaf. De baljuw wist niet wat hij daarmee aan moest en vroeg advies aan de heren van de Rekenkamer in Den Haag. Die gaven de raad de gevangene maar te laten lopen, hetgeen geschiedde.¹⁶ Mensen gaven zichzelf dus niet alleen af en toe aan als satanisten. Zij stelden ook inderdaad geschreven pacten op.

Een ander voorbeeld speelde zich in 1623 af aan boord van het oorlogsschip de *Mauritius*. Begin oktober van dat jaar lag het voor de Afrikaanse kust. Aan boord bevond zich als opperbarbier en chirurgijn Jacob Vegeer, in Leuven uit Spaanse ouders geboren, maar nu in dienst van de Republiek. Enkele opvarenden hadden zijn zoon een aframmeling gegeven. Toen deze zeelui scheurbuik kregen had Vegeer hen vergiftigd onder het mom van het toedienen van een me-

dicijn. Op verdenking van moord werd de chirurgijn, hij was overigens licentiaat in de medicijnen, vastgenomen en gefolterd. Toen hij werd uitgekleeft bleek dat hij een zakje met een slangevel en een slangetong om zijn hals had hangen. Vegeer bekende nu al menige poging te hebben gedaan een verbond met de duivel te sluiten. Maar die had altijd geweigerd te verschijnen (De Feyfer 1966).

De scheepsarts en de duivelverende predikant waren uitzonderlijke figuren in die zin dat zij beiden van buitenlandse afkomst waren en zo te zien een ontworfeld bestaan hadden geleid. Daarnaast hadden zij allebei qualitate qua toegang gehad tot de geletterde cultuur. Dat geldt niet voor de man uit het volgende voorbeeld die weliswaar ook geen evenwichtige indruk maakt, maar als eenvoudig bakkersknecht toch niet tot een geleerde elite zal hebben behoord. Sijmon Cornelis Ackersdijck, alias Sijmon Kleij, had te Delft in 1681 ingebroken bij zijn eigen broer Andries. Toen het dienstmeisje Sijmon betrapte op het moment dat hij de geldkast stond open te breken, had hij het zestienjarige meisje de keel afgesneden. Vervolgens was hij snel naar zijn eigen kamer gegaan, hij woonde in bij zijn patroon, had daar zijn bebloede kleren voor schone verwisseld en was de stad uit gevlucht. De schout had in de achtergelaten plunje een briefje gevonden luidende: 'Ik Sijmon Cornelis Ackersdijck verkoop mijzelf met lijf en ziel aan de duivel eeuwig voor vijfenvijftig honderd gulden. Sijmon Ackersdijck'. Daaronder was gekrabbeld: 't geld bij de brief of in de plaats (van) de brief geld', en in de marge: 'dit na veertig jaren leven zult gij hebben, ik terstond geld'.¹⁷ Er werden dus wel vaker pogingen ondernomen contact te leggen met de duivel om van hem gunsten of medewerking bij misdadige ondernemingen te verkrijgen. Het is opmerkelijk dat deze heren zich niet volledig onderwierpen aan de duivel, het contract niet bezegelden met seksuele handelingen en zich niet lieten inwijden in de toverkunst.

In de gevallen waarin vrouwen beweerden een pact te hebben gesloten werd één of meer van deze elementen wel genoemd. Het is opmerkelijk dat deze zaken over het algemeen niet door justitiële maar door kerkelijke instanties werden afgehandeld. Zo besprak de gereformeerde kerkeraad van Amsterdam in 1605 en 1607 het gedrag van Styn Jans die beweerde dat zij met de duivel zou 'boelieren' (seksuele gemeenschap had). Na wat heen en weer gepraat werd zij door de kerkeraad vermaand en naar huis gestuurd (Roodenburg 1987: 91).¹⁸ Katholieke geestelijken kregen ook wel eens te maken met zulke vrouwen, met name de jezuïeten. De oorspronkelijke katholieke infrastructuur was in de jaren tachtig van de zestiende eeuw onder het geweld van de reformatie bezweken. Daarna werd een nieuw nu ondergronds netwerk opgebouwd. Wereldheren en ordegeestelijken werden in het buitenland opgeleid en clandestien in de Republiek geplaatst. Tot in het begin van de achttiende eeuw onderhielden zo ook de jezuïeten een tamelijk omvangrijke configuratie van door hen bemande staties. Elke pater moest elk jaar een verslag van zijn werkzaamheden opstel-

len.¹⁹ In deze jaarverslagen vindt men veel details over het wel en wee van het katholieke volksdeel in de zestiende en vooral de zeventiende eeuw.

De paters richtten zich natuurlijk vooral op de bekering van zoveel mogelijk 'kettters', maar werden ook geconfronteerd met allerlei andere zaken. In 1627 bekeerden zij een Amsterdamse

'toervrouw, die na afzwering van haar geloof het kruis met haar voeten had vertrapt, met grote regelmaat heilige hosties aan haar demon had gegeven, echt contracten met haar eigen bloed had geschreven en zich geheel aan hem had toegewijd. Zo had zij zich gedurende vijf hele jaren aan elke liederlijkheid overgegeven en met haar toverij zeer veel mensen ten onder doen gaan. Totdat zij eindelijk in dit jaar tot betere gedachten was geraakt en eenmaal zover gekomen heeft zij volgens de rite haar misdaad gebiecht. Zij heeft absolutie gekregen en is bevrijd van de tirannie van haar demon.'²⁰

Een vergelijkbaar geval deed zich in 1668 voor te Leeuwarden:

'Er was een vrouw die al lang ernstige zaken verborgen hield en wel dat zij in wanhoop God en de heiligen had afgezworen en zich aan de duivel had toegewijd. Zij had een met de hand geschreven contract bezegeld en aan hem gegeven. Na deze (handeling), die op dezelfde lijn staat als een wonderwerk, werd haar huis onveilig gemaakt door verschillende woeste verschijningen, banken en ander huisraad werden door de kamer gesmeten.'

Uiteindelijk werd zij gered doordat men met geweld heilige relikwieën op haar legde. Toen kon zij zich zuiveren in een volledige biecht. Het bezegelde contract werd met de relikwieën op de biechtstoel gelegd.

'Zij heeft zich dankbaar weer tot haar Redder gewend en blijft tot nu toe een gelovige in God',

rapporteerde de pater vergenoegd²¹.

In 1658 had zich ook zo'n geval voorgedaan:

'In Haastrecht kwam een zwerversvrouw naar ons huis; verschillende tegenslagen hadden haar eerst in diepe droefheid en vervolgens in de gapende afgrond van de wanhoop gestort, waar zij zich met lichaam en ziel aan de duivel had toegewijd. De oude schelm spiegelde de ongelukkige allerlei dingen voor. Hij nam de vorm aan van haar afwezige echtgenoot en had gemeenschap met haar, maar werd betrapt toen hij zijn ijsingwekkend koude zaad liet gaan. Ten leste besloot zij om haar gelofte af te zweren, naar de priester te gaan en het pact te niet te doen. De misdadige geest deed een poging haar van de ondernomen weg af te houden met zoveel geweld, vooral toen zij de kapel naderde, dat zij nauwelijks haar voeten van de grond kon tillen. Toch overwon zij zichzelf, een Godswonder, en versterkt door de handelingen van de biecht en de eucharistie sprak zij een nieuwe eed aan Christus uit nadat zij die oude duivel had verlaten.'²²

Het waren echter niet alleen vrouwen die aan de paters bekenden dat zij zich met de Boze hadden verbonden, er waren ook mannen die dat toegaven. In Amsterdam bekende een zeeman dat hij zich daaraan schuldig had gemaakt toen hij tijdens een reis naar Indië schipbreuk had geleden. Met zes kameraden

had hij de ramp overleefd, maar zij liepen groot gevaar alsnog te verdrinken. Eerst baden zij tot God om hulp, maar tevergeefs. Daarop beloofden zij de duivel dat hij hen, als zij gered zouden worden, na vier jaar mocht komen halen. In 1657 waren die vier jaar bijna voorbij en in het huis van de zeeman begon het 's nachts vreselijk te spoken. Hij vertelde in angst aan zijn zusters wat hij had gedaan en die zochten ogenblikkelijk hulp bij de pater. Die slaagde erin het onheil af te wenden.²³

Van deze inspanningen werd ook melding gemaakt aan Rome. In 1681 werd met enige trots vermeld:

'In de Graafschap van Zutphen had een man in zielsnood, die (daartoe) grondig was onderricht door een slechte vriend, aan een demon een opdracht gegeven, nadat hij zich met lichaam en ziel aan hem had opgedragen, en hij had zich verbonden tot een allermisdadigst leven.'

Door toedoen van de pater herriep hij echter het pact met de vijand uit de hel en begaf zich weer in dienst van God (Post 1935: 174).

Het verschil in de manier waarop mannen zich verhielden tot de duivel en die waarop vrouwen dat deden is opvallend. Mannen die in de Republiek een pact met de duivel afsloten behielden zo te zien meer vrijheid dan hun seksegenoten elders. In de aanklachten die in andere landen tegen mannelijke heksen werden geformuleerd werd weliswaar slechts zelden melding gemaakt van seksuele contacten. Maar het pact bevatte daar geen wederzijdse verplichtingen, die het bij het niet nakomen daarvan mogelijk maakten het contract te verbreken. Een mannelijke volgeling had dan weinig zelfstandigheid meer (Cohn 1976: 232-233; Lerner 1981: 148-150).

In de Noordelijke Nederlanden had een man waarschijnlijk ook meer mogelijkheden het pact af te wijzen wanneer de duivel probeerde het op te dringen. Al was dat ook voor een man geen eenvoudige zaak als de Satan er echt zijn zinnen op had gezet hem in zijn macht te krijgen. In 1595 werd te Utrecht de trippwerker David Wardavoir door de Boze bezocht. Zijn geschiedenis heeft zo'n indruk gemaakt dat er liedjes over werden geschreven en er pamfletten over werden verspreid. Wardavoir was Franstalig en afkomstig uit Doornik. Op een gegeven moment werd hij bezocht door de duivel die hem geld aanbood als hij met hem een pact zou willen sluiten. Tegelijkertijd dreigde hij dat hij David zelf en diens vrouw en kinderen zou doden in geval van een weigering. De Boze trachtte op allerlei manieren zijn beoogde prooi te intimideren. Hij vulde de kamer met helse geesten, trok Davids hoofd- en baardhaar uit, deed een touw en een zwaard in diens bed met de opdracht zichzelf te doden. Hij liet zijn slachtoffer padden en giftige dieren, in stukken gebroken messen en levende kikvorsen braken. Maar niets hielp. David bleef op God vertrouwen en weerstond, zoals de pamfletschrijver het uitdrukte, als eens die andere 'David tegen de helse Goliath' zijn tegenstander. Verlokkingen in de vorm van rijkdom en vorstenmacht

wees hij af. Ten slotte speelde de duivel zijn troef en dreigde dat David levend zou worden verbrand. Dat zou gebeuren als Wardavoir het pact niet zou sluiten en niet als hij het wél zou aangaan:

'Als een tovernerse ontvangen had haar sententie, / en om verbrand te worden was gecondamneerd, / is de duivel in Davids presentie / met een paal en een strophuisje gearriveerd. / Seggende: bereid u (voor), aldus zul je worden gejustificeerd, / met het vuur geëxecuteerd met zwaar torment, / Beken uw schuld dat gij tegen mij hebt geblasfe-meerd. / Ziet, alhier staan mijn officieren en de beul present.'

Alle inspanning bleef echter tevergeefs. Geholpen door het gebed van zijn (doopsgezinde?) geloofsgenoten hield David vol en moest de duivel zijn nederlaag bekennen.²⁴

Een vrouw had minder mogelijkheden. De duivel kon met geweld nemen wat zij weigerde te geven door haar te verkrachten. In zijn *Verhandeling van de orakelen* deelde de Haarlemse arts Antonius van Dale mee wat hij daarover had gehoord met betrekking tot een zekere Lena (Van Dale 1687: 202-220). Deze jonge vrouw had in 1673 en 1674 te Middelburg gewoond en daar veel opzien gebaard toen zij vertelde wat haar in haar vorige woonplaats, Utrecht, was overkomen. Zij had daar op straat een stuk steen of hout op haar hoofd gekregen, was daardoor niet ernstig gewond, maar wel erg geschrokken. Vanaf dat moment was haar menstruatie uitgebleven en had zij veel last gehad van 'melancholie'. Niet lang daarna was zij tijdens zo'n zwaarmoedige bui naar buiten gegaan en was zij op straat gaan zitten. Een passant had haar toen verkracht. Daarna was de duivel verschenen. Deze had haar ook verkracht en, inspelend op haar armoede, had hij beloofd haar alles te zullen geven wat zij nodig had. Daarop schreef Lena een contract en ondertekende dat met haar eigen bloed. De duivel dwong haar nog enkele keren tot seksuele gemeenschap als gevolg waarvan zij zwanger werd en een kind baarde. Daarna was zij aan het zwerven geraakt. Maar haar vaste duivel, Maatje Lief genaamd, bleef haar in verschillende gedaanten bezoeken. Hij sprak dan met haar en gaf haar soms wat geld of een gouden ring, maar ook wel schaatjes, messen en stroppen waarmee zij zichzelf moest verminken en doden.

De kerkeraad van Middelburg besloot haar te helpen. Een van de predikanten was zo onder de indruk dat hij een van de gouden ringen die Lena had gekregen op de preekstoel liet zien om duidelijk te maken dat hier geen bedrog in het spel kon zijn. Maar niet iedereen was het daarmee eens. Er waren ook verschillende lidmaten die Lena's verhaal in twijfel trokken. Er ging bijna geen zondagsdienst voorbij zonder dat Lena die verstoorde omdat zij altijd juist dan door Maatje Lief werd gekweld. Daarop besloot de Middelburgse magistraat haar ter observatie in het stedelijke Simpelhuis te laten opnemen. Zij werd daar dag en nacht door enkele mannen en vrouwen in het oog gehouden. Ook daar sprak de duivel regelmatig tegen haar en op een gegeven moment zei hij dat hij haar

's nachts een schaatje zou brengen waarmee zij zelfmoord moest plegen om zo van alle spot van haar bewakers verlost te worden. Daarom werd Lena die avond volledig gefouilleerd om zeker te zijn dat zij niets mee naar bed kon nemen. Niet lang nadat zij zich had neergelegd gaf zij een harde schreeuw en kreeg een stuipaanval. Er waren drie mannen nodig om haar in bedwang te houden en toen men haar rechterhand openwong bleek zij daarin een half schaatje te hebben. Zij werd weer rustig, ging weer liggen, maar kreeg kort daarop weer een aanval. Nu bleek zij in dezelfde hand de andere helft van het gereedschap te hebben. De enige manier waarop zij dit verborgen had kunnen houden tijdens de visitatie was dat zij het overdag tijdens haar naaiwerk weg had genomen en in haar vagina gestopt. Het stadsbestuur wist nu niet goed wat te doen. Openbare bestraffing van deze vrouw zou de aanzienlijke burgers die haar geloofd hadden voor gek zetten, maar haar nog langer ondersteunen kon ook niet. Lena loste het probleem echter zelf op door te ontsnappen.

Over deze laatste zaak hebben wij meer informatie dan over de andere kwesties. Maar over de andere gevallen hebben wij genoeg gegevens om toch enkele overeenkomsten aan te geven. Geertgen Jans verontschuldigde zich voor haar gedrag door te wijzen op haar 'razerij'. Lena had last van zware 'melancholie' en ook de andere personen die een pact met de duivel hadden gesloten lijken gebukt te gaan onder psychische problemen. Zij hoorden stemmen, zagen verschijningen en sloten op schrift gestelde overeenkomsten. Sommige vrouwen gingen zo ver zichzelf te verwonden om het pact met bloed te ondertekenen. Enkelen van hen waren aan het zwerven gegaan.

Er waren grote verschillen tussen mannen en vrouwen in de manier waarop het pact werd gesloten en wat betreft de inhoud van het pact. De duivel, gedacht als een man, ging bijna op voet van gelijkheid om met de mannen. Die sloten als Faust zelf contracten af met de Hellevorst waarin de wederzijdse verplichtingen precies gestipuleerd waren. Waarschijnlijk stelden zij zich voor dat het pact verviel als de duivel zijn daarin vastgelegde verplichtingen niet nakwam. Als hij deze volgelingen geen rijkdom, voorspoed of kennis zou bezorgen had hij geen recht op hun ziel. Bij de vrouwelijke satansvereerders was er van gelijkwaardigheid geen sprake. Zij kregen hooguit een vage belofte dat hun helse partner voor 'alles' zou zorgen. In de praktijk betekende dat dat hij hun af en toe wat kleingeld toestopte. De verwachte tegenprestatie was buiten proporties. De seksuele handelingen die de demonen van de vrouwen eisten, de mannen kregen hier niet mee te maken, waren buitengewoon onprettig en werden ervaren als een verkrachting.

Het pact met de duivel, bezegeld door de seksuele gemeenschap met hem, maakte dus, anders dan Roeck postuleerde, wel degelijk deel uit van het wereldbeeld van het volk. Misschien was dat nog niet rond 1500 het geval, zoals Kieckhefer stelde, maar dan toch wel een eeuw later. Er is echter nog een factor

die een eigen licht werpt op de situatie hier ten lande. In deze Nederlandse geschiedenissen had het pact slechts zelden tovermacht tot gevolg. Alleen de Rotterdamse Geertgen Jans en de Amsterdamse vrouw uit 1627 veronderstelden dat zij deze vaardigheid wel hadden gekregen. De chirurgijn Vegeer wilde van de duivel waarschijnlijk wel bijzondere kennis leren, maar over toverij sprak hij niet zozeer.

Een ander element van de demonologie dat juist bij de massale heksenvervolgingen zo'n nefaste rol heeft gespeeld, ontbreekt geheel. Er wordt geen melding gemaakt van de sabbat, zelfs niet in een bedekte verwijzing. Weliswaar kreeg Geertgen Jans een smeerseltje van de duivel waarna zij door de schoorsteen naar buiten kon vliegen. Maar dat gebruikte zij alleen om haar actieradius te vergroten voor haar toverpraktijken, niet om zich naar een nachtelijke bijeenkomst van gelijkgezinden te begeven. Het concept van de sabbat heeft in de Noordelijke Nederlanden ook geen grote rol gespeeld in de processen in de zestiende eeuw (Gijswijt-Hofstra 1987: 257, verg. Gielis 1987). Maar onbekend was het niet, zoals blijkt uit de hierboven gegeven voorbeelden van de processen wegens kwaadaardige toverij. De volledige afwezigheid ervan in de verklaringen van aanhangers van de Satan uit de zeventiende eeuw versterkt de indruk dat deze mensen volledig geïsoleerd en psychisch min of meer ontspoord waren. Heden ten dage zou een vrouw als Lena of een man als Sijmon Ackersdijck waarschijnlijk psychotisch genoemd worden. Maar wij moeten er wel op verdacht zijn dat zo'n typering toegepast op mensen uit de zeventiende eeuw een anachronisme is. Hoe verward Lena ook was, haar verklaring werd door een groot deel van de Middelburgse gemeenschap heel plausibel gevonden. Het is zelfs voorstelbaar dat een geïsoleerd individu door het bekennen van een pact weer contact kon krijgen met de collectiviteit. De gemeenschap wist ook hoe er in zulke gevallen gehandeld diende te worden. Met gebeden werd geprobeerd de ene hogere macht, God, zover te krijgen dat hij de andere, de duivel, bedwong. Er konden verschillen zijn tussen de protestanten, die als gemeente hun gebeden uitspraken, en de katholieken, bij wie alleen de priesters het exorcisme toepasten, het principe bleef gelijk.

Dat de bekentenissen omtrent het pact na ± 1600 zonder dwang werden afgelegd hoeft niet te worden betwijfeld. De instanties die ermee werden geconfronteerd waren er of absoluut niet op voorbereid, zoals de baljuw van Delfland, of zij wisten wel hoe zij moesten reageren, maar ook dan toonden zij zich verrast, zoals de paters jezuïeten. Van een tortuur om zo een bekentenis af te dwingen was in ieder geval geen sprake. Sterker nog, al in 1566, dus op een moment dat een veroordeling wegens toverij nog wel degelijk tot de mogelijkheden behoorde, werd een zonder enige dwang afgelegde bekentenis gewantrouwd. Zonder aanwijzingen van concrete betoveringen was de kans op een veroordeling ook toen al niet erg groot.²⁵

4. Een nieuwe visie op het pact?

De stelling van Kieckhefer dat al rond 1500 het geleerde concept van het duivels-pact de opvattingen van het volk onherstelbaar had aangetast dient te worden bijgesteld, althans wat betreft de Noordelijke Nederlanden. Onderzoek elders zal moeten uitwijzen of deze aanpassing daar ook nodig is. Hetzelfde geldt voor de hypothese van Roeck dat de rol van de duivel en het pact nooit een constituerende plaats hebben gekregen in het wereldbeeld van het volk. Kieckhefer baseerde zich zoals gezegd vrijwel geheel op strafrechtelijke bronnen. Roeck onderzocht Vlaamse sagen uit de afgelopen anderhalve eeuw en meende via de regressieve methode te kunnen beschrijven hoe het niet-geletterde deel van de Vlaamse bevolking de toverijprocessen uit de vroegmoderne periode had ondergaan (kritiek op zijn stelling bij Frijhoff 1984; De Blécourt 1983: 178).

Ik betwijfel of Roeck in Vlaanderen geen voorbeelden van een zonder dwang toegegeven pact had kunnen vinden. Hij had alleen meer bronnen bij zijn onderzoek moeten betrekken dan de sagen en de gepubliceerde gegevens over de criminele processen. Zoals in de Noordelijke Nederlanden zullen er ook in de Zuidelijke bronnen zijn waarin zo'n pact kan worden gevonden.²⁶ Kieckhefer treft een vergelijkbaar verwijt. Onderzoek van bronnen met een minder formeel karakter zou hem misschien geleerd hebben dat de ideeën omtrent het pact bij het volk wel bekend werden, maar daar nooit een rol van betekenis kregen. Waar het de betrokkenen in de praktijk immers om ging was een concrete betovering en hoe die moest worden opgeheven of eventueel voorkomen. Het pact deed daarbij in wezen niet ter zake. Voor zover het al een rol gespeeld had verdween het dan ook al snel uit de collectieve voorstelling die men over toverij had. Aan de andere kant werd het pact wel opgenomen in het wereldbeeld van het volk, maar dan alleen als pact. Mannen en vrouwen konden, elk op hun eigen manier, een contract sluiten met de duivel, maar die overeenkomst had over het algemeen niets met toverij te maken.

Kieckhefer ziet de tradities van het volk als een geheel waarin alle componenten in een onlosmakelijk verband samenhangen. Als daar zich een wijziging in voordoet, bij voorbeeld doordat een conceptie als die van het duivelspact wordt opgenomen, dan meent hij dat de '*popular traditions*' onherstelbaar zijn aangetast. Ik denk dat die tradities dan zijn veranderd, maar nog wel degelijk '*popular traditions*' kunnen worden genoemd. De verhouding tussen elitecultuur en volks cultuur blijkt in dit verband veel ingewikkelder te zijn dan hij, Muchembled, Delumeau of Lerner zich dat voorstellen. De theorie over het duivelspact werd weliswaar door het volk overgenomen van de geletterde elite, maar zonder de connectie met toverij. Terwijl die theorie door de theologen nu juist was ontworpen om de werking van toverij te verklaren.

Genoemde schrijvers stellen zich mijns inziens het volk te sterk voor als een

naar believen te manipuleren massa. Het idee over het duivelspact kon dan wel door een elite zijn bedacht en aan het volk worden voorgehouden. Dat betekende echter niet dat die theorie dan ook ongewijzigd werd overgenomen en als 'gesunkenes Kulturgut' zonder meer werd geaccepteerd. In de manier waarop de ontwikkelingen tijdens de Hervorming in verband worden gebracht met de toename van de heksenprocessen is deze statische visie op het volk eveneens te herkennen. Dat volk zou pas rond 1600 voor het eerst echt gekerstend zijn, meent Delumeau. Het zou passief de felle strijd tussen katholieken en protestanten hebben ondergaan. Het zou alleen maar in paniek zijn geraakt op het moment dat de pastoor niet meer in staat was de angst voor toverij weg te nemen. Juist in die gebieden waar katholieken en protestanten elkaar direct beconcurrerden had de overheid de bevolking met behulp van de heksenjachten kunnen intimideren, volgens Trevor-Roper en Rogier. Deze onderzoekers hebben de neiging het volk vooral te zien als een massa afhankelijk van externe prikkels om in beweging te komen. Als zich ergens de eenzijdige bronnenselectie wreekt is het wel in deze rigoureuze scheiding tussen 'culture populaire et culture des élites' (verg. de titel van Muchembled 1978a).

Een bijstelling van de visie op de manier waarop het pact door verschillende maatschappelijke groepen werd gezien is alleen mogelijk als verschillende soorten bronnen worden doorgenomen en op voet van gelijkheid met elkaar worden vergeleken. In dit artikel zijn daarom naast oudrechtelijke bronnen ook notariële akten, door de overheid gewaarmerkte verklaringen, verschillende kerkelijke bronnen, pamfletten en andere contemporaine literatuur verwerkt.

De historici hebben van de antropologen geleerd dat zij toverij in verband moeten brengen met andere maatschappelijke verschijnselen. Het gebruik van een breder scala van bronnen kan de resultaten van de historici meer diepgang geven. Zij hebben dan het voordeel dat zij de ontwikkeling gedurende een lange periode kunnen volgen.

Noten

1. Zo is er verband gelegd tussen de oververtegenwoordiging van vrouwen onder de beschuldigden en vroegmoderne demografische ontwikkelingen (Midelfort 1972: 183-185); tussen de opkomst van het kapitalisme en de toename van het aantal beschuldigingen (Thomas 1978: 669-680; Macfarlane 1970: 192-197, maar verg. Macfarlane 1978: 1-2, 59-61). Het voert te ver hier een uitputtend bibliografisch overzicht te geven, als voorbeelden volstaan hopelijk de genoemde titels.

2. Verg. o.a. Mair 1969; Marwick 1982.

3. Met name in het in Nederland uitgevoerde onderzoek is de laatste jaren gebleken hoeveel informatie deze nieuwe bronnen kunnen bevatten (verg. De Waardt 1987a; een groot aantal voorbeelden van deze nieuwe aanpak in: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff 1987). In mijn dissertatie over de toverij in het gewest Holland in de vroegmoderne periode hoop ik meer aspecten te kunnen belichten dan mij hier mogelijk is.

4. Elke definitie van het begrip 'volk' roept waarschijnlijk meer problemen op dan zij oplost (verg. de opmerkingen bij Dinzelbacher 1987: 272-279; Burke 1978: 3-22; Cieraad 1988). Een invulling die zowel diachronisch als synchronisch opgaat is waarschijnlijk ook niet te geven. Voor het gemak beschouw ik het 'volk' hier als het conglomeraat van groepen die geen bepalende invloed hadden in de politieke, economische en culturele hoofdstromen. Ik ben mij er terdege van bewust dat deze negatieve definiëring aan veel aspecten geen recht doet.

5. Gemeente Archief Gorinchem RA 19 fo. 161-192^v.

6. Gemeente Archief Schiedam Hs 91 dl. 2 Boek IX hoofdstuk viii.

7. Deze zaken zullen uitgebreid behandeld worden in mijn dissertatie. Zie voor de uiteindelijke vrijspraak: Van Leeuwen 1685: 306-308.

8. Rijks Archief Gelderland Archief Hof van Gelre 4504 fo. 239; *ibid.* 944, 16 december 1610.

9. Gemeente Archief Dordrecht Notarieel Archief 7 akte 105^a.

10. In de streek rond Keulen was toen een omvangrijke vervolging gaande (Pauls 1898: 217-218).

11. Gemeente Archief Alkmaar Notarieel Archief 47 akte 29.

12. Rijks Archief Gelderland Archief Hoge Heerlijkheid Nederhemert 14; *ibid.* Archief Rekenkamer 5984 fo. 10.

13. Gemeente Archief Schiedam ORA 572 fo. 416-417, 425-426.

14. Voor een verdere beschrijving van deze informele betichtingen en de bronnen waaruit die afkomstig zijn verwijs ik weer naar mijn proefschrift.

15. Streek Archief West-Friesland ORA 4518 fo. 6-7.

16. Algemeen Rijks Archief 3e afd. Archief Grafelijkheidsrekenkamer Rekening 3631 fo. 10, 55^v-56^v.

17. Gemeente Archief Delft ORA 49 fo. 347-348. Kleij werd bij verstek verbannen op straffe van levend radbraken bij terugkeer.

18. Gemeente Archief Amsterdam PA 376 nr. 3 fo. 136^{r-v}, 159^v, 160, 161.

19. De zgn. *Litterae Annuae* werden geschreven in het Latijn. In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevinden zich de originelen. Ik heb een afschrift uit de 19e eeuw geraadpleegd in het Provinciaal Archief van de orde der jezuïeten in Nijmegen.

20. Provinciaal Archief der jezuïeten AF 5 fo. 402-403.

21. *Ibid.* AF 10 fo. 197.

22. *Ibid.* AF 9 fo. 129-130.

23. *Ibid.* AF 9 fo. 79-80.

24. *Cort ende warachtich verhael vande wonderlicke aenvechtinge en verlossinge van David Wardavoir, Trijp wercker binnen Utrecht. In dichte gestelt tot vertroostinghe van alle aengevochte personen*, Utrecht: Salomon de Roy, 1595. Dit pamflet maakt deel uit van de verzameling van de KB te Den Haag: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling in de Koninklijke Bibliotheek*, Den Haag, 1889-1920, pamflet nr. 945.

Drs. J. Steenhuis was zo vriendelijk mij op nog een vindplaats te wijzen. De Utrechter Arend van Buchell meldde in zijn dagboek in april 1595 dat Wardavoir uiteindelijk op Goede Vrijdag van dat jaar werd verlost van de duivel (Buchell 1907: 386).

25. Maar helemaal onmogelijk was dat misschien ook niet. In 1550 werd althans in het Groningse Sebaldeburen een vrouw verbrand die zichzelf had aangegeven omdat zij meende alleen dan zalig te kunnen worden als zij hier op aarde al de straf voor haar euvelde had gekregen (Gerbenzon 1985: 36). Probleem bij dit Groningse geval is wel dat wij er niet meer van weten dan dit, het is niet eens bekend waar de betrokkene zichzelf precies van betichtte, alleen dat het om toverij ging.

26. Ik volsta hier met één voorbeeld. In 1616 zou Joannes van Doorne zich er te Brugge tegenover een kapucijner exorcist op hebben beroemd dat hij 'zich aan de duivel had verkocht, God, de heiligen en het doopsel verloochend had' en dat hij een pact had 'ondertekend met het zweet van de duivel' (Brouwer 1971-1972, dl. 2: 16-17). Het is opmerkelijk dat deze man het contract niet met zijn eigen bloed, maar met een lichaamsvocht van de duivel, diens zweet, ondertekende.

Geraadpleegde literatuur

- Bezemer, W., Een heksenproces te Rotterdam in 1566. *Oud-Holland*, 11 (1893): 255-256.
- Blécourt, Willem de, Betoverd en behekst. *Neerlands volksleven*, 33 (1983): 168-190.
- Blécourt, Willem de, Van heksenprocessen naar toverij. In: Willem de Blécourt en Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Kwade mensen. Toverij in Nederland*. Themanummer *Volkskundig bulletin* 12, 1, Amsterdam 1986.
- Blécourt, Willem de, en Freek Pereboom, Betichting en vermaning. Toverij in het Land van Vollenhove, zeventiende eeuw. In: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff 1987: 107-116.
- Brouwer, Josef de, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, 2 dln. E. Veys, Tielt 1971-1972.
- Buchell, Arend van, *Diarium van Arend van Buchell*, G. Brom en L.A. van Langeraad (red.). Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, derde serie nr. 21, Amsterdam 1907.
- Burke, Peter, *Popular culture in early modern Europe*. Harper & Row, New York 1987.
- Cieraad, Irene, *De elitaire verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur*. Dick Coutinho, Muiderberg 1988.
- Cohn, Norman, *Europe's inner demons*. Paladin, Frogmore St. Albans 1976².
- Commelin, Casparus, *Vervolg van de beschrijving der stad Amsterdam*. Amsterdam 1693.
- Dale, Anthonius van, *Verhandeling van de oude orakelen der heydenen*. Amsterdam 1787.
- Delumeau, J., *La peur en occident (XIVe-XVIIIe siècle)*. Une cité assiégée. Parijs 1978.
- Dinzelbacher, Peter, Het onderzoek van de middeleeuwse volkscultuur. Een schets van de huidige problematiek. *Volkskundig bulletin*, 12 (1986): 265-282.
- Feyfer, H.J. de, Het vonnis over meester Jacob Vegeer, opperbarbier chirurgijn aan boord van de Mauritius. *Neerlands Volksleven*, 16 (1966): 49-53.
- Frijhoff, Willem, Satan en het magisch universum. Raakvlakken, wisselwerking, reminiscenties in Oost-Gelderland sedert de zestiende eeuw. *Tijdschrift voor geschiedenis*, 97 (1984): 382-406.
- Gerbenzon, P., *Opmerkingen over de vervolging van tovenaars en tovenaarsen in Groningen en Friesland in de zestiende eeuw*. Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N.R. 8 nr. 1, Amsterdam 1985.
- Gielis, Marcel, Toverij en duivelspact volgens theologen uit de Nederlanden. In: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff 1987: 183-195.
- Gijswijt-Hofstra, Marijke, Hoofdpijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij. In: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff 1987: 256-279.
- Gijswijt-Hofstra, Marijke, en Willem Frijhoff (red.), *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1987.
- Hasselt, G. van, *Geldersch maandwerk* dl. 2. J.H. Moelema, Arnhem 1807.
- Kieckhefer, Richard, *European witch trials. Their foundations in popular and learned culture, 1300-1500*. Routledge & Kegan Paul, Londen/Henley 1976.
- Larner, Christina, *Enemies of God. The witch-hunt in Scotland*. Chatto & Windus, Londen 1981.

- Leeuwen, Simon van, *Batavia illustrata*. 's-Gravenhage 1685.
- MacFarlane, Alan, *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study*. Routledge & Kegan Paul, Londen 1970.
- MacFarlane, Alan, *The origins of english individualism. The family, property and social transition*. Basil Blackwell, Oxford 1978.
- Mair, Lucy, *Witchcraft*. Weidenfeld & Nicolson, New York/Toronto 1969.
- Mandrou, Robert, *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle. Une analyse de psychologie historique*. Plon, Parijs 1968.
- Marwick, Max, (red.), *Witchcraft and sorcery. Selected readings*. Penguin Books, Harmondsworth 1982.
- Midelfort, H.C. Erik, *Witch hunting in Southwestern Germany 1562-1684. The social and intellectual foundations*. University Press, Stanford 1972.
- Muchembled, Robert, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles). Essai*. Flammarion, Parijs 1978a.
- Muchembled, Robert, Satan ou les hommes? La chasse aux sorcières et ses causes. In: M.S. Dupont-Bouchat, W. Frijhoff en R. Muchembled, *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas XVIe-XVIIIe siècles*. Hachette, Parijs 1978b.
- Muchembled, Robert, en Martine Desmons, *Les derniers bûchers. Un village de Flandre et ses sorcières sous Louis XIV*. Ramsay, Parijs 1981.
- Pauls, Emil, Zaubерwesen und Hexenwahn am Niederrhein. *Beiträge zur Geschichte des Niederrheins*, 13 (1898): 134-242.
- Post, R., Zes verslagen over de werkzaamheden door de jezuiten der Hollandsche missie verricht (1661, 1663, 1664, 1675, 1677-1679, 1681-1684). *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 58 (1934): 1-89; 59 (1935): 79-196.
- Roeck, A., De demonologische heks en de sage-heks. *Volkskunde*, 82 (1981): 129-168.
- Roodenburg, Herman, Een soorte van duivelsche afgoderije. De bestrijding van toverij door de gereformeerde kerkeraad te Amsterdam, 1580-1700. In: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff 1987: 69-79.
- Scheltema, Jacobus, *Geschiedenis der heksenprocessen; eene bijdrage tot den roem des vaderlands*. Vincent Loosjes, Haarlem 1828.
- Spaans, Joke, Toverijprocessen in Amsterdam en Haarlem, ca. 1540-1620. In: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff 1987: 69-79.
- Thomas, Keith, *Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England*. Penguin Books, Harmondsworth 1978.
- Trevor-Roper, H.R., *The European witch-craze of the 16th and 17th centuries*. Penguin Books, Harmondsworth 1969.
- Waardt, Hans de, Nieuwe vragen, nieuwe bronnen. *IJsselakademie*, 10 nr. 4 (1987a): 9-16.
- Waardt, Hans de, In de grond een familiezaak. Veten en toverij in Nijkerk in 1550. In: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff 1987: 26-39.
- Waardt, Hans de, Vervolg of verweer. Mogelijke procedures na een beschuldiging van toverij in het gewest Holland voor het jaar 1800. In: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff 1987: 57-68.
- Waardt, Hans de, en Willem de Blécourt, 'Het is geen zonde een kwaad mens ter dood te brengen'. De berechting van toverij tijdens de regering van hertog Karel van Egmond. In: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff 1987: 15-25.
- Waardt, Hans de, en Willem de Blécourt, De regels van het recht. *Bijdragen en mededelingen Gelre*, 80 (1989) [te verschijnen].